

Adalékok a szerencsétlen flótás és a megtanítja kesztyűbe dudálni szólások eredetének kérdéséhez

1. Tanulmányomban a címben is jelzett két magyar szólás eredetének kérdésével foglalkozom. Elsősorban a *szerencsétlen flótás* kifejezés kialakulását illetően szeretnék a szakirodalom eddigi véleményével szemben új magyarázattal előállni, de ez az érvelés és a felbukkant adatok közelebb vihetnek O. NAGY MI fán terem? című munkájában (1979) is tárgyalt, de végső soron bizonytalan eredetűnek minősített *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* fordulat megfajtéséhez is.

2. *Flótás* szavunk az ÉKsz.² gyakorisági indexe szerint is csak ritkán fordul elő. *Népryelvi*-nek és *ritká*-nak minősíti a szótár a főnév ’fuvolás’ jelentését, második, a köznyelvben is használatos jelentését (’a/ szerencsétlen ember; b/ jóakarátú, de ügyefogyott ember’) pedig – a *szerencsétlen flótás* állandósult szókapcsolathoz kapcsolva – *bizalmas* stílusminősítéssel látja el (ÉKsz.² 398). A *flótás* elemet a szólásban szinte unikális komponensnek is tekinthetünk (ezekkel kapcsolatban vö. FORGÁCS 2003), de mivel a szótár szerint a népryelvben még magában is él, mégsem egészen ehhez a fordulathoz kötődik csak a használata. Maga a *flótás* lexéma nem is igazán régi a magyarban: a TESz. (1: 932) 1735-ből datálja az első előfordulását *flautás* alakban, de az alapszó, a *flóta* is csak a 18. század első feléből adathozható először. A *flóta* etimológiai szótárunk szerint nyelvünkben német eredetű (vö. korai úfn. *fleute*, *flaute*, ir. ném. *Flöte*), oda a franciából került (vö. ir. fr. *flûte*).

A TESz. foglalkozik a *szerencsétlen flótás* szókapcsolat eredetével is a szócikkben, s a következő magyarázatot közli: „A szerencsétlen *flótás* ~ *fuvolás* ~ *furulyás* állandó szókapcsolatnak – vö. 1822: »Gondold meg *flautás!* rosz (!) vége van a szerelemnek, Házasságra lyukad, s lesz panasz és unalom« (Tóth L.: Méhek 19: NSz.); 1840/1883: »beletekint ... a tükörbe s lát maga előtt egy *szerencsétlen flótást*« (Sárossy Gy.: Szinműv. 282: NSz.) – feltehetően a ném. *unglückseliges Flötenspiel* ’szerencsétlen flótajáték’ az alapja. (Vö. Schiller: Kabale und Liebe = Ármány és szerelem. 5. felvonás 3. jelenet)”. Az EWUng. (1: 399–310) és ZAICZ (2006: 220) – rövidebb címszavaik miatt – csak a *flóta* lexéma eredetével foglalkoznak, a szólás keletkezésére nem térnek ki.

A magyarázat forrása bizonyára TÓTH BÉLA Szájrucl szájra című munkája (1901), ezt ugyanis a *flótás* szócikk utáni szakirodalmi utalások között is megtaláljuk. TÓTH BÉLA is megfogalmaz ugyan némi feltételeességet a magyarázattal kapcsolatban, hiszen az *unglückseliges Flötenspiel* kifejezésről azt írja, hogy azt „némelyek” szólásunk eredetének tartják (TÓTH 1901: 370). Egyéb magyarázati lehetőséggel azonban nem áll elő, így a szövegből az olvasható ki, hogy meglehetősen bizonyossággal Schiller drámája a magyar kifejezés forrása. Lábjegyzetben ugyanitt megemlíti még, hogy „Kolozsvárt 1833-ban jelent meg CSEREI PÉTER *Antal, vagy egy szegény flautásnak a maga sorsával való meglegedése* című könyve”.

BÉKÉS ISTVÁN Napjaink szállóigéi című munkájában (1977) átveszi ugyanazt a magyarázatot: „Az V. felvonás 3. jelentében elhangzó [*unglückseliges Flötenspiel*] szerencsétlen fuvolászás (flótázás) kitétel lehet a magva a **szerencsétlen flótás** közismert formulájának” (BÉKÉS 1977: 524).

Amint fentebb láthattuk, a TESz. szerkesztői is elfogadják a TÓTH BÉLA által felvetett magyarázatot. Igaz ugyan, hogy mindhárom szakirodalmi munkában van némi feltételeesség a megfogalmazásban, ennek ellenére mindegyik viszonylagos egyértelműséggel tekinti Schiller szövegét a magyar kifejezés forrásának. Érdekes, hogy sem a két szóláskutató, sem a TESz. szerkesztői nem akadtak fenn azon a különbségen, hogy a német szövegben *unglückseliges Flötenspiel*, nem pedig *Flötenspieler* szerepel, azaz a jelzett szó a *flótajáték*, *flótázás*, nem pedig a flótán játszó személy, azaz régies nevén a *flótás*. Ettől még persze előfordulhatna, hogy némi átalakítással mégis Schiller drámája a magyar kifejezés forrása, ám ha közelebbről is megvizsgáljuk Schiller szövegét, akkor rá kell jönnünk, hogy a magyarázat még ennél is ingatagabb lábakon áll.

Az Ármány és szerelem ötödik felvonásának említett jelenetében arról van szó, hogy Ferdinánd, a nemesi származású őrnagy és Miller, a zenetanár folytatnak indulatos beszélgetést. Ferdinánd szerelmes lett Miller gyönyörű lányába, Lujzába, ám apja, a miniszter ellenzi a kapcsolatát a polgárleánnyal, s fiát mindenáron a befolyásos Lady Milforddal akarja összeházasítani. Az említett jelenetben Ferdinánd, aki apja kérése és saját érzelmei között örlődik, azt kérdezi Millertől, hogyan is került ő egyáltalán a zenész házába, mire Miller ingerülten visszakérdez: „Wie, Herr Major? Sie wollten ja *Lektionen an der Flöte* [kiemelés tőlem – F. T.] bei mir nehmen! Das wissen sie nicht mehr?” [Hogyan, őrnagy úr? De hát Ön akart fuvolaleckéket venni tőlem. Nem emlékszik már?]. Ezután továbbra is izgatott hangnemben folyik a beszélgetés, majd Ferdinánd megragadja Miller kezét, s ezt mondja: „Mann! Ich bezahle dir dein bisschen Flöte zu teuer – und du gewinnst nicht einmal – auch du verlierst vielleicht alles. (Gepresst von ihm weggehend.) *Unglückseliges Flötenspiel* [kiemelés tőlem – F. T.], das mir nie hätte einfallen sollen!” Vas István fordításában: „Hallod-e? Drágán fizettem meg azt a néhány fuvolaleckét – te meg nem nyertél vele semmit – te is vesztettél – talán elvesztettél mindent. (Szorongva eltávolodik tőle.) Ó, ez a *szerencsétlen fuvolalecke*, bár sohase jutott volna eszembe!” (Schiller 1970: 289.)

Azaz: a drámában egyáltalán nem általában van szó a fuvolajátékról: az *unglückseliges Flötenspiel* kifejezés egészen konkrétan azokra a zeneórákra vonatkozik, amelyek révén Ferdinánd megismerte Miller leányát, s kialakult boldogtalan szerelmi vonzalmuk. Tehát nem csupán az a probléma a kifejezéssel, hogy nem a *flótás* (*fuvolás*) szerepel a német megfelelőben, hanem az is, hogy nem bármiféle fuvolajátékra vonatkozik az *unglücklichelig* jelző, hanem azokra a tanórákra, amelyeket Ferdinánd vett Millertől, s amelyek a dráma bonyodalmához, a két fiatal boldogtalanágához vezettek. A főnévi komponens különbsége és a szerkezet konkrét zeneórákra való vonatkozása együttesen szerintem meglehetősen valószínűtlenné teszik, hogy Schiller szövegéből terjedt volna el a magyarban a *szerencsétlen flótás* kifejezés, amelyben a *szerencsétlen* jelző elsősorban ’élhetetlen, ügyefogyott’ jelentésű, míg a drámában inkább csak ’balszerencés’.

De ha szólásunk nem innen származik, akkor mi lehet a forrása? Milyen fuvolajátékosról lehet benne szó, s mi teheti az említett zenészt szerencsétlenné, gyámoltalanná, sajnálatra méltóvá? Az alábbiakban erre próbálok egy az eddigi-ektől merőben eltérő választ adni.

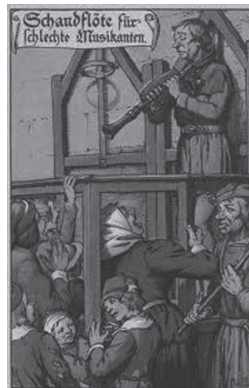
3. Véleményem szerint a kifejezés nagy valószínűséggel német eredetű, s feltehetően egy régi büntetési formával lehet kapcsolatban, azaz azok közé a szólások közé tartozik, amelyek az igazságszolgáltatás, illetve a kínzás témaköréből kerültek szókincsünkbe (pl. *lekap vkit a tíz körméről, kínos kérdés, harapófogóval se lehet belőle kihúzni vmit, felcsigázott érdeklődéssel, körömszakadtáig tagad stb.*). LUTZ RÖHRICH is ír arról *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* című munkájának *Pfeifer* címszavában (1991–1992. 2: 1163), hogy a nagyon gyenge muzikusokat gyalázatosan rossz, gyakran fülsértő játéuk miatt pellengérré állították, hogy a település lakossága gúnyolódhasson rajtuk. Ilyenkor – vétkük jelzéséeként – gyakran rögzítettek a nyakukba egy ún. *Schandflöte*-t, azaz szégyenfurulyát. (Hasonló megoldásból született a magyar *ludas* kifejezés is: a kisebb tolvajlásért büntetett személyeknek a pellengéren gyakran egy ludat ábrázoló táblát akasztottak a nyakukba; vö. KERTÉSZ 1922/1985: 196–198). Ez a *Schandflöte* egy vasból készült síp-, illetve furulyaféle eszköz, amelyet lakattal erősítettek a delikvens nyakára, előrenyúló, csőszerű részén pedig az ujjait rögzítették vassal.

Az alábbi képen (1. ábra) látható maga az eszköz, majd (2. ábra) egy korabeli metszeten a pellengéren álló elítélt (a feliraton is olvasható, hogy elsősorban rossz zenészeket büntettek így)¹:

1. ábra

2. ábra

Megjegyzem, nemcsak *Schandflöte*, hanem *Schandgeige* 'szégyenhegedű' is létezett (további elnevezései: *Halsgeige* 'nyakhegedű', *Zankgeige* 'veszekedőhegedű'). Ez egy hosszanti kalodára emlékeztető, fából készült eszköz volt, amelyet a megbüntetett személy nyakára erősítettek, a két kezét pedig az arcá-

¹ Mindkét kép forrása az internet, a Google képkeresője. A hosszú és bonyolult konkrét címet helytakarékosságból mellőztem.

val egy vonalban rögzítették. Ez nem a rossz zenészek megbüntetésére szolgált, inkább a rágalmazó vagy veszekedős, esetleg kisebb tolvajlásért büntetett személyek kipellengérezésére. Nemritkán egyszerre két személyt is büntettek egy Schandgeigébe zárva. Az alábbi képeken (3. és 4. ábra) egy, illetve két személy számára készült Schandgeigék láthatók:²

3. ábra

4. ábra

Visszatérve az eredeti gondolatmenethez, megállapíthatjuk, hogy a Schandflötével a pellengérré állított zenész valóban *szerencsétlen* volt: nem elég, hogy ki volt téve a közönség hangos csúfolódásának és gúnyos megjegyzéseinek, még a kényelmetlen vaseszközt is el kellett viselnie a nyakában, s nemritkán az ujjait is beszorították. Ilyenkor a feljegyzések szerint kínjukban próbálták megmozgatni ujjait, hogy azok ne gémberejdenek el teljesen, legyen bennük némi keringés: ez néha úgy nézett ki, mintha játszanának a „hangszeren”, azaz a flötén (flótán). Az ilyen ember valóban nyomorultnak és szerencsétlennek tűnhetett. A németben egyébként nemcsak *Flöte*-nek hívták az ilyen csőszerű fúvós hangszereket, hanem *Pfeifé*-nek is. Ez – a GRIMM-féle *Deutsches Wörterbuch* megfelelő szócikke szerint (13: 1641–1645) többféle fúvós hangszert jelenthetett: nemcsak ’síp’-ot, hanem ’furulyá’-t, illetve ’dudá’-t is (a mai fuvolához ezeknek valójában vajmi kevés közük volt). A rajtuk játszó zenész megnevezésére pedig a *Pfeifer* lexémát használták. A GRIMM-szótár szerint ennek is többféle jelentése volt, azaz jelenthetett ’Pfeifenbläser’-t, vagyis ’sípos’-t, ’furulyás’-t, illetve ’dudás’-t is, sőt szolgálhatott összefoglaló névként bármiféle zenész (’*Spielmann*’) megnevezésére is (13: 1652). Ennek állandósult jelzőjeként gyakori volt az *arm* ’szegény’ melléknév, így a németben kialakult az *armer Pfeifer* szólás (vö. 13: 1653). Ez szerkezetében is meglehetősen közel áll a mi *szerencsétlen flótás* kifejezésünkhöz, jelentésében pedig pontos megfelelője annak, hiszen ez valóban egy ’sajnálatra méltó, ügye-

² Az első kép forrása az internet (<http://de.wikipedia.org/wiki/Halsgeige> [2013. 06. 13.]), a másodikat magam készítettem a bécsi Foltermuseumban.

fogyott személy'-re vonatkozik, ellentétben a Schillernél szereplő *szerencsétlen fuvolajáték (unglückseliges Flötenspiel)* kifejezéssel.

Az *armer Pfeifer* kifejezésnek egyfajta szinonimája volt a németben a *wie ein Pfeifer dastehen* szóláshasonlat, illetve ennek egy teljesebb változata: *dastehen wie ein Pfeifer, der den Tanz verdorben hat*.³ Mindkettő nagyjából azt jelenti, hogy 'megszégyenülten, leforrázottan áll', azaz körülbelül úgy, mint az a furulyás, illetve dudás, aki rosszul játszott, s ezzel elrontotta a táncot – kitevé ezáltal magát a közönség gúnyolódásának és haragjának. RÖHRICH szerint (1991–1992. 2: 1163) a mai németben már nem nagyon használják ezt a szólást, de korábban, például a 16. században egészen gyakori volt. Megjegyzi, hogy Dürer egyik képén is látható egy gyámoltalan, *szerencsétlen flótás (hilfloser Pfeifer)*, akinek egy bögöly repked az orra körül, de nem hagyhatja abba a muzsikálást.

GRIMM szótárában (13: 1653) több példát találunk az *armer Pfeifer* kifejezésre, és a *dastehen wie ein Pfeifer, der den Tanz verdorben hat* szóláshasonlatra is. Például: „als ein armer pfeifer kam er hieher, der sein brod vor den thüren suchte am boden [...] da wohnt der arme pfeifer des sacks” (a *Pfeifer des Sacks* nem más, mint *Sackpfeifer*, azaz tömlős dudán játszó személy); „schemeten sich wie ein pfeiffer, der den tanz verderbt hat”; „sie musten abziehen wie ein pfeiffer, der den tanz verderbet hat”; „von einem, der nicht besteht, sagt man, er ist bestanden wie ein pfeiffer, der den tanz hat verderbt”.

Mind GRIMMnél, mind WANDER Sprichwörterlexikonában (3: 1262) előfordulnak még további frazeológiai egységek is a *Pfeifer* lexémával. Például: *Wer den Pfeiffer dingt, der muss ihm auch lohnen (ihn auch bezahlen)* 'Aki megfogadja a zenészt (flótást), annak fizetnie is kell'; *Zwei pfeiffer in einem wirtshause taugen nicht*. 'Két dudás egy csárdában nem fér meg'. Ez utóbbi közmondást jól ismerjük a magyarból is, mai nyelvünkben is használatos. A magyar közmondást hallva elsősorban tömlővel fújható dudán játszó zenész képe jelenik meg előttünk, mert hangszerként a mai magyarban a *dudá*-n elsősorban ezt értjük. De az előbbiekből következően a *Pfeifer* a német kifejezésben nemcsak ilyen hangszeren játszó személyt jelenthetett, hanem szinte bármiféle fúvós hangszeren játszót. Mindezek alapján szeretnék felvetni a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* kifejezésünkkel kapcsolatban is egy további magyarázati lehetőséget.

4. E szólásunk eredetével O. NAGY GÁBOR is foglalkozik (1979: 273–275). Megjegyzem, ő sem említi azonban, hogy egy anekdotikus jellegű magyarázat erejéig Jókai is foglalkozott a kifejezéssel. A nagy magyar író 1883-ban megjelent *Bálványosvár* című regényében ezt olvashatjuk a fordulat keletkezéséről: „Azzal kilenc ezüstdénárt vön elő az oldalán függő tarsolyából s azokat kiosztá az előtte térdeplő nyomorultak között; mégpedig olyan elmés módon, hogy a mankójának a vége el levén hasadva: ebbe a hasadékba szorítá bele a vékony ezüstpénzeket, s úgy nyújtá azokat a szegényeknek, akiknek azt viszont nem volt szabad pusztá kézzel elvenni, hanem mindegyiknek a csuhája ujjához lévén varrva egy kesztyű, abba dugott kézzel nyúlhattak az alamizna után. Innen maradt fel az

³ A kifejezésnek a németben szinonimája a ma is használatos *dastehen wie ein begossener Pudel* 'ott áll, mint a leöntött pudlikutya'.

a közmondás: majd *megtanítalak kesztyűben dudálni!*” (Jókai 1964: 181; az adatot BÜKY LÁSZLÓnak köszönöm – F. T.).

A szakirodalom alapján O. NAGY két magyarázati lehetőséget is megemlít. Az egyik szerint a szólásnak „a XVIII. század óta van írásos nyoma nyelvünkben, s a legrégebbi irodalmi adatokban, valamint egyik-másik nyelvjárásunkban a *dudál* helyett a *fütyül* ige fordul elő benne” (1979: 274). O. NAGY ugyanitt – CSEFKÓ GYULA szólásfejtése nyomán (1930: 41–45) – Csokonai egyik versét (Az istenek osztozása) is idézi, amelyben a kifejezés ebben a formában szerepel: „*megtanítlak szedtevétték vas kesztyűbe fütyölni*”. CSEFKÓ szerint a *vaskesztyű* a hüvelykszorító tréfás megnevezése volt, amellyel – mint már fentebb is említettem – igen komoly fájdalmakat okozva a vádlott ujjait szorították össze. „Csefkó szerint a vallatásnak alávetett ember jajgatását, ordítását, sírását nevezi szólásunk *dudálásnak* vagy *fütyülésnek*, ahogy manapság is mondjuk tréfásan *orgonálásnak* a gyermeksírást. [...] Mikor a körömszorító sok más régi kínozóeszközzel együtt a feledés lomtárába került, természetszerűen elhomályosult a szólás eredeti vonatkozása is” (O. NAGY 1979: 274).

O. NAGY megemlíti azonban, hogy létezik egy újabb megfejtési kísérlet is a szólással kapcsolatban (BÍRÓ 1956). „Eszerint a *megtanítalak kesztyűbe dudálni* valószínűleg németből vett kifejezés, és talán kapcsolatban van ezzel a szólásmondással: *jemandem die Flötentöne beibringen*, aminek ’udvariasságra tanít’ és ’jól ráncba szed’ jelentését ismerik a német szótárak. Ez a német szólás pedig – s rajta keresztül vagy talán tőle függetlenül a szóban forgó magyar kifejezés – összefügghet egy hazánkban is feljegyzett, Németországban is több változatban ismert népmesével. A mesében arról van szó, hogy egy csobán furulyájával annyira megszelídíti a sárkányt, hogy az maga is meg akar tanulni furulyázni. Ehhez azonban – mondja a ravasz csobán a sárkánynak – arra van szükség, hogy a sárkány ujjai kissé laposabbak legyenek. A csobán belevágja egy fába a fejszét, szétfeszíti a fát, és ráveszi a sárkányt, hogy ujjainak formálása végett a hasítékba bedugja a kezét. Mikor azonban a csobán kirántja a fejszét a fából, a fa olyan erővel csapódik össze, hogy még a sárkány sem tudja belőle kivenni a kezét, és a csobán kedvére elbánhat vele. Ha volt ennek a mesének olyan változata is, amelyben nem furulyázni, hanem dudálni akart megtanulni a sárkány vagy valamely más fenevad, akkor nem lehetetlen, hogy erre a mesére céloz szólásunk. Ebben az esetben kifejezésünk *kesztyű* szava eredetileg a sárkány kezét szorító fahasítékra utalhatott alkalmi, tréfás megnevezésként” (O. NAGY 1979: 274–275).

Mindazonáltal O. NAGY szerint egyik magyarázat sem megnyugtató, mert adatokkal nem lehet igazolni, hogy a hüvelykszorítót valaha is *kesztyű*-nek nevezték⁴, de egyáltalán nem meggyőző a szólás német eredeztetése sem, hiszen a *jemandem die Flötentöne beibringen* szólás szerkezetileg korántsem pontos megfelelője a magyar kifejezésnek, de ha az volna, akkor sem volna kizárható, hogy

⁴ A *vaskesztyű* a CzF. szerint (6: 859) ’Kesztyűféle kéztakaró vaslemezből, a régi páncélos fegyverzetben’, s a NySz. adatai is ilyen értelmét mutatják csak (2: 267). Véleményem szerint elképzelhető, hogy Csokonai csak az elrettentő hatás kedvéért teldotta meg a *kesztyűbe fütyöl* szerkezet főnévi komponensét a *vas* jelzővel.

szólásunk német közvetítés nélkül egyenesen a hazánkban is ismert meséből származik (vö. O. NAGY 1979: 275).

Véleményem szerint a *jemandem die Flötentöne beibringen* kifejezés valóban nem lehet igazi forrása a magyar szólásnak, ezt ugyanis RÖHRICH – egyébként igen alapos – szólásmagyarázó lexikona a furulya- vagy fuvolaoktatáshoz köti, egyben megjegyzi, hogy ebben a formájában csak a 19. század közepe óta használatos. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a német szólás előzményei ne lehettek volna hatással a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* kifejezés kialakulására, melyben a konkrét főnévi komponensnél fontosabbnak látszik a ’megtanít vkit vmire’ jelentés. Korábban a németben a *Flöte* komponens, illetve a francia *Flûte douce* alakra visszavezethető *Flötuse* vagy *Flöduse* elem szerepel a német kifejezésben, így Christian Weisénél is (1642–1708), aki egy megregulázandó fogvatartottról írja azt, hogy „ich will ihm noch die *flaute douce pfeifen* lernen”, azaz ’meg akarom még neki tanítani a flaute douce-t eljátszani’ (vö. RÖHRICH 1991–1992. 1: 464).

Ennek fényében úgy gondolom, hogy O. NAGY némileg sommásan intézte el BÍRÓ IZABELLÁNAK a szólással kapcsolatos fejtegetéseit azzal, hogy csak a népmesei eredettel kapcsolatos részt idézi a tanulmányából. BÍRÓ ugyanis egyáltalán nem állítja, hogy a kifejezés ebből a meséből alakult volna ki, inkább csak érdekességként említi meg a magyarázati lehetőségek között. Sokkal inkább keresi a megfejtést a kifejezés egykori változataiban és a fenyítések régibb módozataiban. Tekintsük át röviden ezekre vonatkozó érvelését.

5. Mind CSEFKÓ (1930: 42), mind BÍRÓ rámutatnak, hogy a szólás régebbi variánsaiban a *kesztyűbe dudál* mellett *kesztyűbe füttyül/füttyöl* és *kesztyűbe sípol* változatok is léteztek. MARGALITSNÁL (1896) előfordul még *kesztyűben hegedül* forma is: a *keztüü* (!) címszóban DUGONICSRA (1820) hivatkozva idézi (427), a *hegedül* címszóban (328) pedig ERDÉLYI (1851) nyomán. A baj csak az, hogy – mint BÍRÓ is rámutat, de mint az Arcanum Kiadó Régi magyar szólások és közmondások című teljes szövegű keresőprogrammal ellátott CD-kiadványa segítségével magam is meggyőződtem róla – egyik forrásban sem lelhető fel ez a változat, MARGALITS tehát mindenképpen pontatlanul idézi. Bár ha volna is ilyen szólás, akkor sem volnék biztos benne, hogy ez a *kesztyűbe dudál/füttyül/sípol* variánsa: ezekben a változatokban ugyanis mindig valamilyen ’fűvő’ jellegű cselekvésről van szó, amelyek jelenthetnek ’sírást, jajgatást’ is, míg a *kesztyűben hegedül* számomra azt is jelenthetné, hogy ’nem a legalkalmasabb eszközzel próbál valamilyen munkafolyamatot végezni’. De ne zárjuk ki teljesen azt se, hogy mégis a fenti kifejezések valamilyen variánsáról van szó (l. később).

CSEFKÓ megjegyzi még, hogy DUGONICSNÁL az Oktatások című fejezetben (2: 153) előfordul egy *Kesztyűbe ne dúdoly* (!) változat is (CSEFKÓ pontatlanul idézi, *dúdolly* formában). Ennek jelentése DUGONICS szerint: ’semmit ravaszul és alattomosan ne cselekedgy, mint azok, kik dúdolni akarnak, de a’ környül állók miatt nem mernek’. Magyarázata CSEFKÓ szerint „nemcsak hogy nem találta fején a szeget, hanem nagyon is messze kalapált tőle. Ennek alkalmasint az lehetett

az oka, hogy Dugonics csak röpke hallomásból ismerte szólásunkat, jelentését sem tudta pontosan és így természetesen eredetének a megmagyarázása sem sikerülhetett neki” (1930: 43). Nem vagyok biztos benne, hogy CSEFKÓNak igaza van. A *megtanít kesztyűbe dudálni/fütyülni* változat nem fordul elő DUGONICSnál, de nem állítanám, hogy ebben a kifejezésben a *dúdol* a *dudál* alakváltozata. Hogy DUGONICS gyűjtésből jegyezte-e le ezt az alakot, vagy maga találta ki, azt nem lehet eldönteni, de a jelentésdefiníció szerint inkább arról lehet szó, hogy nem a többiek számára is érzékelhető, hallható módon *dúdol*, azaz nem átlátható módon cselekszik. DUGONICS tehát szerintem nem félremagyarázta a *kesztyűbe dudál* szólást, hanem valóban egy *kesztyűbe dúdol* kifejezést magyarázott ilyen módon.

BÍRÓ szólásmagyarázatában szerintem korántsem az O. NAGY által is idézett mese a meghatározó, hanem azok a német szólások, melyeknek szemléleti kiindulópontja az, hogy „valaki valakit megtanít vagy kényszerít valamely hangszeren játszani, azzal a jelentéssel, hogy megrendszabályozza, ráncba szedi, illetőleg ilyesmivel fenyegeti” (BÍRÓ 1956: 317). Ennek kapcsán BÍRÓ rámutat, hogy létezett a kifejezésnek *jemandem (baß) geigen lehren* változata éppúgy, mint *pfeifen lernen* (!) variánsok, pl. *ich will ihm (!) noch die flaute douce pfeifen lernen* (l. fentebb is, vö. BÍRÓ 1956: 317–318). Ez utóbbinak ismertebb és elterjedtebb későbbi változata a ma is használatos *jemandem die Flötentöne bebringen* szólás.

Ezután BÍRÓ rámutat, hogy a *pfeifen* ige jelentése nemcsak ’fütyül’, hanem ’sípól, sípon játszik’, sőt ’dudál’ is lehetett, mivel a németben a *Pfeife* jelenthetett ’dudá’-t is (vö. *Sackpfeife*, rövidebb alakban *Pfeife*). Ugyanígy a magyar *síp* is jelenthetett ’dudá’-t, ahogy a *sípól* is ’dudál’-t (1956: 321). Ezekből következik BÍRÓ szerint, hogy a magyar szólás feltűnő rokonságot mutat a fentebb idézett német szólásokkal. BÍRÓ kimutat még (1956: 321) egy olyan adatot is, amelyben a *fúj* ige magában is szerepel, igaz, megtoldva a *kesztyűbe dudál* szerkezettel: *majd megtaníttlak fújni, a kesztyűbe dudálni*. Ebben szerinte a *fújni* ige jelentése egyértelműen ’dudán, sípon vagy más fúvó hangszeren játszik’ lehetett. Úgy tűnik tehát, hogy a szólás *dudál* eleme valóban olyasmit jelenthetett, hogy ’valamiféle fúvós hangszeren játszik’.

Ezután BÍRÓ két korai adatot közöl még, amelyek szerinte a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* szólás közvetlen előzményeinek tekinthetők, s mivel van „a németség felé mutató mozzanatuk” (1956: 321), erősíthetik a kifejezés német eredetével kapcsolatos vélekedést. A két adat voltaképpen egymás variánsának tekinthető. A korábbi, 1750-ből származó adat WAGNER Phraseológiájának *fistula* címszava alatt (538) található: *meg tanítták a ’lompost szegény házban fütyülni*, míg a második BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803-ban megjelent szólásgyűjteményéből (422): *meg-tanítottani a ’lompost a ’fenyítették házban, a szegyen kövön is fütyölni*. BÍRÓ szerint nyilvánvaló, hogy a második adat az elsőnek „egyenes folytatása” (1956: 322), a *lompos* nem más, mint a bugyogós, plundrás *német*, a helyszínek tekintetében pedig a második példában a *szegényház* helyébe a *fegyház* öse, a *fenyítékház*, illetve a *pellengér*-nek megfelelő *szegyenkö* lépett. BÍRÓ szerint „BARÓTI SZABÓ szólása alighanem a fegyházi szegyenpolcra szól, de az általánosabban ismert *szegyenkö* szóval nevezi” (1956: 323).

BÍRÓ ezután a vizsgált szólás *kesztyű* elemét veszi nagyító alá, s arra jut, hogy az feltehetően a *kaloda* egyik változata lehetett. „Ez a kaloda fából készült tok, mely belül a kéz és az alsó kar számára ki van faragva, körülbelül a könyökig ér, és úgy záródik, mint egy hegedűtok. Az áldozat kezét szétterpesztett ujjakkal belezárták, és egy ideig rajta hagyták” (BÍRÓ 1956: 323).⁵ Ezután több olyan adatot is idéz, amelyek szerint a *kesztyű* a *bilincs* eufemisztikus megnevezője is lehetett a magyarban.

Mindezeket összesítve BÍRÓ arra jut, hogy a szólás német eredetű lehet a magyarban: eredetileg valószínűleg a német *jemanden (jemandem) pfeifen/geigen lehren* kifejezések tükörfordításaként a *megtanítlak dudálni/fütyülni/sípolni* szerkezetek lehettek használatosak, amelyek a későbbiekben a szemléleti tartalom elhomályosodása miatt egészülhettek ki a *fenyítőház*-zal, *szégyenkő*-vel, illetve a kalodát eufemisztikusan megnevező *kesztyű*-vel (BÍRÓ 1956: 324).

6. Időközben felmerült a kifejezés eredetével kapcsolatban még egy további magyarázat is. A szerelem titkos nyelvén című munkájában BERNÁTH BÉLA is tárgyalja a *megtanítlak kesztyűbe dudálni* szólás forrását (1986: 125–155), de mérőben más eredményre jut, mint BÍRÓ IZABELLA. Mint a könyvében tárgyalt többi szólást, ezt is erotikus háttérűnek, közelebről a nemi aktussal magyarázhatónak tartja. Hosszas és néhol kicsit csapongó fejtegetésének itt csak egy kisebb részét áll módomban idézni, azt is kihagyásokkal: „Világos, hogy a szólás második elemének variálhatósága: dudálás mellett sípolás, fütyülés, hegedülés (Margalits adatát elfogadhatjuk), sőt fűjás – a Bíró közölte *megtanítlak fűjni* mellett van egy *kesztyűbe fűjnek* szólás is – csak olyan megfejtést engedélyez, melynél e cselekvések felcserélhetőnek, tehát szinonimáknak bizonyulnak. Ebben az irányban tapogatózott Bíró is, de végül is a közös „hangszeren játszás” fogalmával nemigen tudott mit kezdeni, és anekdotákban, mesékben kereste – aligha meggyőzően – a hangszeret mint büntetést. A megoldás azonban nem a mesék, hanem ezúttal is a szavak ezoterikus jelentéseinek világában keresendő. Ebben a világban ugyanis a fenti öt cselekvés ugyanazt jelenti (»coire«), amihez pontosan illik a *kesztyű* erotikus jelentése (»cunnus«). Mindez nem meglepő, ha ismerjük a más nyelvekben is meglévő *coire > punire* jelentésváltozást. [...] Vizsgáljuk meg ez alkalommal teljes részletességgel ezt a jelentésváltozást. [Bekezdés.] Vegyük például a hegedülést. A hegedülés erotikus jelentése coitus, s e műveletnél a hegedű a nőt, a vonó a férfit jelképezi” (1986: 125–126).

Ezután ezt nyelvi adatokkal is igyekszik megtámogatni, majd egyszer csak a hegedülést a verés kontextusába helyezi: „A hegedülés nemcsak verést, hanem bármilyen büntetést jelenthetett, s a hegedű többféle büntetőeszközt” (1986: 127). Ezután több olyan adat következik, amelyek egyértelműen a hegedű és a kaloda kínzóeszköz voltát bizonyítják, de BERNÁTH végül ezekben is csak szexuális asszociációkat lát: „Mindebből kiviláglik, hogy a kínzóeszközöket nem azért

⁵ Úgy tűnik, BÍRÓ azt a *Schandgeigé*-nek nevezett büntetőeszközt írja itt le, amelyet fentebb már képeken is bemutatam. Érdekes ugyanakkor, hogy a német nevét nem használja az eszköznek, noha állítása szerint maga is látott ilyet egy Graz közeli múzeumban.

nevezték hegedűnek és a kínzásokat hegedülésnek, mert ezek hangszerre vagy annak működésére emlékeztettek (egyedüli kivétel talán a vasvesszővel való hegedülés), hanem mert alkalmazásuk a nemi aktusra emlékeztette nézőit. A végtagoknak vagy a nyaknak, melyek phallikus jelentéssel is bírtak, lyukba vagy tokba bújtatása a kalodázásnál egy a mainál nyíltabban erotikus szemléletű korban szükségképpen a coitussal asszociálódott” (1986: 128). Mondhatnánk, nem is váratlan, hogy BERNÁTH magyarázatában a továbbiakban a hegedülés mellett a dudálás, a sípolás és a füttyülés is sorra kerülnek mint erotikus szimbólumok, hiszen „a duda leggyakrabban a női nemi szerv fedőneve”, „a füttyülő a. m. síp, és mindkettő jelent férfitagot” (1986: 131, 133).

Ez önmagában még talán igaz is, csak azt nehéz megérteni, hogy ezek az erotikus szimbólumok miért a büntetéshez, a kínzáshoz kapcsolódnának. Nehéz elhinni, hogy a kalodázás a régi korok embere számára „a coitussal asszociálódott” volna, s a 20. század második felének szexuális forradalma után abban sem hiszek, hogy a régebbi korok a mainál nyíltabban erotikus szemléletűek lehetek. De BERNÁTH szinte mindenben erotikus jelképet lát. Így például *megtanítlak sípolni* szólásunkat, amely szerinte is azt jelenti, hogy ’ellátom a bajodat’, szinonimnak tekinti a *megtanítlak túrós szaggatottat enni* kifejezéssel, amelynek „szaggatottja tulajdonképpen galuska. Ennek erotikus jelentését már tárgyaltuk a *galuska-Mihók ~ p...amiska* párhuzamnál és a *galuska* »pofon, verés« jelentéséinél. A túrót nem kell magyaráznom, sem az »evés« erotizmusát” (1986: 130).

Tovább nem időznék már a magyarázataimnál, mert szerintem több probléma is van velük. Egyrészt fentebb rámutattam, hogy a MARGALITSnál előforduló *kesztyűben hegedül* változat nem is biztos, hogy létezett, hiszen nincs egyik megadott forrásában sem, de ha volt is ilyen szólás, akkor is lehet, hogy más volt a jelentése. Innen nézve a *kesztyűben hegedülés* és a *coitus* fenti párhuzama már eleve sántít kissé. Másrészt pedig – a fallikus szimbólumokkal való példalózás ellenére is – meglehetősen érthetetlen számomra, hogy miként lehet ezt a fenyegető, büntetést asszociáló szólást a nemi aktushoz kötni. Mindeközben BERNÁTH néha úgy viselkedik, mint az az ember, akinek mindenről ugyanaz jut az eszébe: amikor ugyanis a hegedülésnek a coitussal való párhuzamáról ír, akkor a fejtegetésében maga is számos olyan nyelvi adatot sorol fel, amelyek a jó irányba vihetnék el a magyarázatot, de ezeket figyelmen kívül hagyja.

Fentebb már idéztem azt a megjegyzését, hogy „a hegedülés nemcsak verést, hanem bármilyen büntetést jelenthetett, s a *hegedű* többféle büntetőeszközt” (BERNÁTH 1986: 127). A megállapítás így folytatódik: „Így a *MTSz.* szerint nyakkalodát, az *OrmSz.* szerint (*nyakhegedű* a.) szintén, Ballaginál nyakra vagy kézre való fabékót. Régi egi adatok is kalodának ismerik, amelyet nyakra, kézre és néha lábra alkalmaztak. [...] A legrégebbi adatok a nyakat szorító vasvillának mondják, így Egerszeg várának 1604-beli összeírása: „*furca* vulgo *ember nyakára való hegedű*”, Sümegen 1597-ben *nyakra való vashegedű*, Putnokon 1576-ban „instrumentum fereum, quo manicipia vexantur vulgo »vas eszköz, mellyel a rabokat kínozzák, magyarul« *vashegedű*”, egy 1635-beli jegyzékben pedig *hegedű czinczér* (*csincsér* »bilincs«) olvasható. [...] Bornemisza prédikációiban olvassuk a törököknél szokásos kínzásokat: „Kinek az talpát verik az törökóc, kit *hegedű vasban* tartanak,

kit vízbe burognak, míg Gvadányinál a prostituáltaknak „nyírja hajokat a profúz, Kit *hegedűbe zárt, szomorú nótát húz*” (BERNÁTH 1986: 127–128).

Azt hiszem, ennyi elég lehet annak bizonyítására, hogy – BERNÁTH kissé zavaros magyarázatai ellenére – igenis valami régi büntetési formával, illetve kínzóeszközzel áll kapcsolatban szólásunk, nem pedig a nemi aktussal.

7. Magam ezért nagyrészt egyet tudok érteni BÍRÓ magyarázatával. Noha közvetlen megfelelője nincs a szólásunknak a németben, magam is arra gondolok, hogy a *jemanden geigen*, illetve *pfeifen lehren* kifejezéseknek közül lehet a magyar szóláshoz. Elsősorban annak révén, hogy főként két ilyen, a pellengéren alkalmazott büntetőeszköz volt használatban: a Schandgeige és a Schandflöte. A BÍRÓ által idézett adatokban is találni olyat, ami arra utal, hogy ezek a büntetések Magyarországon is főképpen a pellengéren voltak szokásosak. A tanulmányom elején a *szerencsétlen flótás* kifejezés eredetével kapcsolatosan bemutatott *Schandflöte* nevű eszköz szerintem csak még inkább megtámogatja BÍRÓ véleményét. Eszerint ugyanis nemcsak a fakaloda, azaz a Schandgeige jöhet szóba a magyarázatot illetően, hanem egy hasonló „hangszer”, a Schandflöte is. (BERNÁTH fent bemutatott *vashegedű* és *hegedű vas* adatai arra mutatnak, hogy Magyarországon a *hegedű*-nek nevezett kalodaféleség is lehetett vasból.) Az előbbieket együtt meglehetősen kézenfekvően magyarázzák, miért volt *geigen*, illetve *pfeifen lehren* változata a ’ránca szed’ jelentésű német kifejezésnek. A szólás *kesztyű* komponense pedig kapcsolatban lehet azzal, hogy a Schandgeigét is a delikvens kezére húzták, de még inkább azzal, hogy – mint fentebb is említettem – a Schandflöteken is volt olyan rész kialakítva, amelybe a delikvens ujjait lehetett beszorítani. Ettől a fájdalomtól is jajgathattak, de legalábbis mozgathatták ujjukat az elgémberedés ellen. Mindennek együtt lehetett olyan látszata, hogy kínjukban játszanak a hangszeren, vagyis a furulyán, illetve dudán.

Ezt a magyarázatot erősítheti, hogy – mint fentebb láthattuk – voltak a kifejezésnek olyan korábbi variánsai is, amelyekben a *dudál* helyett a *fütyül* igét használták: ez ugyanis abba az irányba mutat, hogy a német *pfeifen* ige, illetve a *Pfeifer* főnév – mint ’flótás, dudás’ – is ott lehetnek a kifejezés háttérében. A *kesztyű* komponenssel való kiegészítés viszont – ha a kifejezés végső forrása valóban a német is – már a magyarban ment végbe, a németben ugyanis nem találtam olyan kifejezést, amelyben a *kesztyű* lexéma is szerepelne a dudálni tanítás kapcsán; csak a *Flötentöne*, illetve a *Flötuse/Flöduse* összetevők fordulnak elő. A magyar *kesztyű*nek azonban valóban lehetett ’bilincs, kaloda’ jelentése, ezt BÍRÓ (1956: 324) adatai meggyőzően bizonyítják.

8. Összefoglalva az eddigieket, úgy érzem, dolgozatom első felében sikerült bizonyítanom, hogy *szerencsétlen flótás* kifejezésünk valóban német eredetű lehet, ám forrása – különös tekintettel a *Pfeifer* komponenssel alakult további német állandósult szókapcsolatokra (l. fentebb) – sokkal inkább az *armer Pfeifer* szólás,

mint a nem is személyre vonatkoztatott *unglückseliges Flötenspiel* Schiller drámájából. Ezzel a kifejezés eredete a szakirodalom eddigi vélekedésével szemben teljesen más alapokra kerül.

Emellett úgy gondolom, hogy dolgozatom második részében sikerült további meggyőző érveket felsorakoztatni a *megtanít valakit kesztyűbe dudálni* kifejezés német eredete mellett, új adatokkal megtámogatva és kiegészítve BÍRÓ korábbi véleményét, egyben elvetve BERNÁTH magyarázatát. Ezek fényében már talán kijelenthetjük, hogy nincs igaza O. NAGYnak, amikor végső soron ismeretlen eredetűnek bélyegzi szólásunkat, mert valójában nem a csobánról és a sárkányról szóló mese lehet a háttérben, hanem a pellengéren való büntetések két eszköze: a Schandgeige, de talán még inkább a Schandflöte.

Kulcsszók: frazeológia, szólásmagyarázat, kultúrtörténet, büntetés-végrehajtás, *szerencsétlen flótás, megtanít valakit kesztyűbe dudálni.*

Hivatkozott irodalom

- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A' magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- BÉKÉS ISTVÁN 1977. *Napjaink szállóigéi* 1–2. 2., javított, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA 1986. *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÍRÓ IZABELLA 1956. *Megtanítlak kesztyűbe dudálni*. *Magyar Nyelv* 52: 315–324.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv–Athenaeum, Pest–Budapest.
- CSEFKÓ GYULA 1930. *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Grün Orbán betűivel, Szeged.
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 23–37.
- GRIMM, JAKOB – GRIMM, WILHELM 1991. *Deutsches Wörterbuch*. Nachdruck. Bd. 13. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Jókai Mór 1964. *Bálványosvár*. Jókai Mór összes művei. Regények 43. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KERTÉSZ MANÓ 1922/1985. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND szerk. 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
- Schiller, Friedrich 1970. *Összes drámái* 1. Magyar Helikon, Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA 1901. *Szójrúl szájra*. Athenaeum, Budapest.
- WAGNER FRANZ 1750. *Universae phraseologiae latinae corpus*. Academia Societatis Jesu, Tyrnaviae.
- ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Addenda on the origin of two Hungarian idioms: *szerencsétlen flótás* and *meztanítja kesztyűbe dudálni*

This paper explores the origin of the two idioms mentioned in the title. In agreement with the standard view, it points out that *szerencsétlen flótás* (lit. 'unlucky flute player') may have been of German origin but it is argued that its source is not *unglückseliges Flötenspiel* from Schiller's *Kabale und Liebe* but it is more likely to originate from set phrases containing *Pfeifer* such as *armer Pfeifer* referring to a method of law enforcement, punishing musicians in the pillory by chaining a flute-like instrument to their necks. – The second part of the paper argues against O. Nagy (1979)'s opinion that *meztanítja kesztyűbe dudálni* (lit. 'teach somebody play the pipe in gloves') is of unknown origin and in agreement with Bíró (1956) it adds further convincing arguments that this idiom is also of German origin, traced not to a tale but to devices used in the pillory, *Schandgeige* or rather *Schandflöte*.

Keywords: phraseology, origin of idioms, cultural history, law enforcement, *szerencsétlen flótás*, *meztanít valakit kesztyűbe dudálni*.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem